

نتایج حفريات باستان شناسی در ساحه باستانی آی خانم

پوهنيار عبدالجليل مجددي

ديپارتمنت باستان شناسی، پوهنځی علوم اجتماعي، پوهنتون بلخ، بلخ، افغانستان

ایمیل: Abduljalil-Mojadidi@outlook.com

چکیده

ساحه باستانی آی خانم در تقاطع دریای آمو و دریای کوکچه در شمال افغانستان موقعیت دارد و طی کاوش های باستان شناسی در روستای آی خانم ولایت تخار یک شهرک یونانی کشف گردیده است که در زمان اسکندر مقدونی اعمار گردیده. شواهد زیاد باستانی به شمول ظروف سفالی، گنجینه سکه های شاهان یونان-باختری، کتیبه های به رسم الخط یونانی و آرامی، مجسمه های برونزی و سنگی الهه های یونانی، سنگ های قیمتی چون لاجورد، فیروزه و یاقوت و صدها اثر باستانی دیگر از مخروبه های ساختمان های رهایشی، کاخ، قبور، معبد و میدان ورزشی این شهرک به دست آمده که مدنیت یونان-باختری در شمال افغانستان را تثبیت می کند. در این مقاله از روش کتابخانه ایی به هدف تبیین کشفیات باستان شناسی در ساحه باستانی آی خانم استفاده گردیده. نتایج کشفیات باستان شناسی نشان می دهد که ساحه باستانی آی خانم روی کدام ساختمان یا شهرک قبلی اعمار نشده؛ بلکه هنرهای محلی باخترزمین در زیبایی و به تکامل رسانیدن هنرهای یونانی نقش مؤثری را ایفا نموده است.

اصطلاحات کلیدی: ساحه باستانی؛ باستان شناسی؛ حفريات؛ آی خانم؛ یونان-باختری

The Results of Archaeological Excavations in the Ancient Site of Ai-Khanum

Jr. Teaching Asstt. Abdul Jalil Mojadidi

Department of Archaeology, Faculty of Social Science, Balkh University, Balkh, Afghanistan

Email: Abduljalil-Mojadidi@outlook.com

Abstract

The ancient site of Ai-Khanum is situated at the confluence of the Amu and Kokcheh rivers in northern Afghanistan. Archaeological excavations revealed a Greek town in Ai-Khanum village, Takhar province, that was established during the reign of Alexander the Great. The town contained many ancient evidences, such as pottery, coins of Greco-Bactrian kings, inscriptions in Greek and Aramaic script, bronze and stone statues of Greek gods, precious stones like lapis lazuli, turquoise and ruby, and hundreds of other artifacts. The town also had ruins of residential buildings, palaces, tombs, temples and sports fields that attest to the Greco-Bactrian civilization in northern Afghanistan. This article uses the library method to describe the archaeological discoveries in the ancient site of Ai-Khanum. The results of the archaeological excavations indicate that the ancient site of Ai-Khanum was not built on any previous structure or town, but rather the local arts of Bactria had a significant influence on the development and refinement of Greek arts.

Keywords: Ancient Site; Archaeology; Excavation; Ai Khanum; Greco-Bactrian

مقدمه

باستان‌شناسی رشته علمی جالب و پرهیجانی است؛ زیرا تمامی تحولات مربوط به انسان و جوامع انسانی را به‌طور دقیق و همه‌جانبه از طریق تحلیل فرهنگ مادی انسان در دوره‌های گذشته مورد بررسی قرار می‌دهد. افغانستان در طول دوره‌های تاریخی و ماقبل‌التاریخ شاهد شکل‌گیری فرهنگ‌ها، مدنیت‌ها، ادیان، جهان‌گشایان و تحولات فرهنگی و اجتماعی زیادی بوده است، که به مرور زمان غنای فرهنگی و تمدنی گذشته‌های ما را باستان‌شناسی طی کاوش‌های خویش از زیر توده‌های خاک و دل‌کوه‌ها به اثبات می‌رساند. بنابراین باستان‌شناسی نقش بسیار مؤثری را در حوزه علوم اجتماعی ایفا می‌کند؛ زیرا محلاتی را که باستان‌شناسان مورد حفاریات و بررسی قرار می‌دهند، صرف مناطق متروکه نه بلکه مخازن و منابع اطلاعات دقیق تاریخ، زمین‌شناسی، محیط‌زیست و زیست‌شناسی می‌باشد.

آی‌خانم یک شهرک یونانی در شمال افغانستان است که به‌صورت یک محوطه باستانی بر بالای تپه‌های نسبتاً هموار واقع بوده و اگر در تاریخ کاوش‌های باستان‌شناسی در شرق بالخصوص افغانستان دقت شود، ملاحظه می‌گردد که باستان‌شناسان نخستین بار جهت پیداکردن رد پای اسکندر مقدونی دست به یک سلسله حفاریات در گوشه و کنار افغانستان زدند. تا بالاخره یونان گم‌شده را طی حفاریات خویش در سال ۱۹۶۵م در آی‌خانم کشف کردند. کشف قصر، ساختمان‌های رهائشی، میدان ورزشی، معبد، مسکوکات و کتیبه‌ها از محله باستانی آی‌خانم نماینده‌گی از شکوه و جلال مدنیت یونان-باختری حوالی قرن چهارم الی قرن اول قبل از میلاد در حوزه شمال افغانستان می‌کند.

از آنجایی که روند تخریب ساحات باستانی افغانستان به اثر عوامل طبیعی، کم‌توجهی مسئولان و عوامل اجتماعی چون جنگ‌ها و عدم آگاهی مردم محل از ارزش میراث‌های فرهنگی در کشور جریان دارد؛ بنابراین نیاز است تا برای حفاظت و حراست از ساحات باستانی تحقیقات همه‌جانب صورت گیرد. به‌همین منوال ساحه باستانی آی‌خانم نیز از زمان کشف تاکنون تحولات زیادی را شاهد بوده که خوشبختانه اکثریت شواهد باستانی منقول آن در موزیم ملی افغانستان نگهداری می‌شود؛ اما در پروسه تخریب آثار غیرمنقول آن غارت‌گران و قاچاق‌بران آثار باستانی نقش منفی خویش را ایفا و عده‌ی از اموال فرهنگی آی‌خانم را تاراج نمودند و اکنون ساحه متذکره به‌شکل یک دشت هموار مبدل گردیده است؛ بنابراین تحقیق پیرامون ساحه باستانی آی‌خانم ارزش مندی خاصی را دارا بوده، از یک‌طرف ما را به فرهنگ و تمدن باخترزمین آشنا می‌سازد. از طرف دیگر با تحقیق و نگارش آثار علمی و تحقیقی پیرامون ساحه باستانی می‌توانیم تأثیرات فرهنگ یونانی را در افغانستان قدیم شناسایی نماییم.

اهداف تحقیق

اهداف این تحقیق عبارتند از:

۱. تبیین نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی در ساحه باستانی آی‌خانم
۲. چگونگی تأثیرات فرهنگ یونان قدیم در باخترزمین
۳. جایگاه هنرهای محلی باختر در تمدن یونان-باختری

سؤالات تحقیق

سؤال اصلی: چگونه شواهد باستانی آی‌خانم نمایان‌گر نفوذ مدنیت یونانی‌ها در افغانستان قدیم می‌باشد؟

۱. نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی در ساحه باستانی آی‌خانم چگونه است؟
۲. آثار باستانی مکشوفه آی‌خانم فعلاً در کجا، چگونه نگهداری می‌شود؟
۳. وضعیت فعلی ساحه باستانی آی‌خانم چگونه است؟

روش تحقیق

تحقیقات باستان‌شناسی از نگاه روش بیش‌تر جنبه ساحوی و مشاهداتی دارد و بیش‌ترین کار باستان‌شناس در ساحه انجام می‌شود. با آن‌هم این دسپلین نیاز به تحقیقات کتابخانه‌یی نیز داشته و موجودیت منابع معتبر تحریری، در تحلیل و مقایسه مدارک باستان‌شناسی مفید واقع می‌شود. به همین منوال در نگارش این مقاله از روش تحقیق کتابخانه‌یی به شیوه توصیفی استفاده به عمل آمده و نویسنده تلاش نموده تا معلومات ارزش‌مندی را از خلال مطالعه کتب، مجلات و فصل‌نامه‌های رشته باستان‌شناسی جمع‌آوری و تحلیل و توصیف نماید.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

آی‌خانم یک شهرک یونانی در شمال افغانستان است که به‌صورت یک محوطه باستانی بر بالای تپه‌های نسبتاً هموار واقع است. جغرافیای‌نگاران یونانی مانند بطليموس و استرابو حدود ۲۳۰۰ سال قبل از امروز در آثار خود از اسکندریه آمودریا (اسکندریه اوکسیانا) نام برده‌اند. اما تا این اواخر معلوم نبود که این شهر افسانه‌یی اسکندر مقدونی در کدام یک از کشورهای آسیای میانه مدفون بوده است. سال‌ها بود که دانش‌مندان و مؤرخان جهان به‌ویژه اروپائیان به جستجوی رد پای سپاهیان اسکندر در شرق برآمده بودند تا این‌که راز بزرگی برملا شد و شهر معمایی اسکندر در شرق یا همان اسکندریه آمودریا در ناحیه شمال شرق امروزی از زیر گرد و خاک قرون متمادی نمایان گردید که با کشف آن معماهای

زیاد تاریخی و باستانی حل و پرتو جدیدی بر زوایای تاریک تاریخ باستان افغانستان افکنده شد (عزیزی و عارفی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۷).

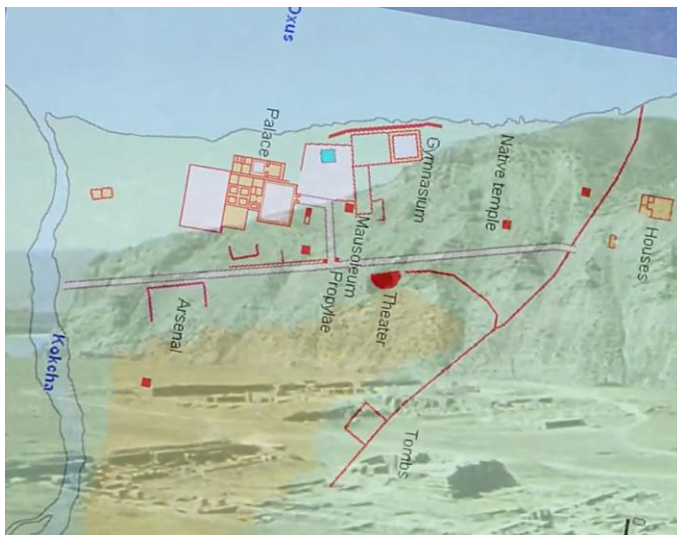
پیرامون ساحه باستانی آی خانم مقالات و کتب مفید نگاشته شده است که می‌توان از کتاب باستان‌شناسی عصر فلزات افغانستان که توسط پوهنوال محمد رسول باوری در سال ۱۳۹۵ خورشیدی به چاپ رسیده است، باوری صاحب در کتاب فوق می‌نویسد که آی خانم یک شهرک یونان و باختری بوده و اسلوب ساخت آثار آن متأثر از هنر یونانی می‌باشد، کتاب دیگر آبدات باستانی افغانستان تألیف وادیم مسون در سال ۱۳۶۱ م است موصوف در ضمن معرفی پایگاه باستانی آی خانم به نقش هنر محلی در اعمار ساختمان‌ها اشاره نموده و می‌نویسد که سقف خانه‌های باستانی آی خانم به سبک معماری باخترزمین بوده و از چوب پوشانیده شده بود، درحالی‌که در یونان قدیم بیش‌تر از سنگ در سقف خانه‌ها استفاده می‌کردند و هم‌چنان در مجلات باستان‌شناسی آی خانم میعادگاه یونان-باختری توسط پاول برنارد در سال ۱۳۵۴ م و هم‌چنان تحقیقات دانش‌مندانی چون عبدالغفور روان فرهادی تحت نام آی خانم در اکادمی علوم افغانستان نیز قابل‌یادآوری است. فرهادی نیز به چگونه‌گی تأثیرات هنر یونانی بر فرهنگ افغانستان قدیم علی‌الخصوص زبان خط و کتابت در کتیبه‌ها به رسم الخط یونانی اشاره نموده است. با درنظرداشت مطالب فوق این تحقیق بر آنست تا تأثیرپذیری فرهنگ محلی به اثر هجوم یونانیان را در افغانستان قدیم از خلال مطالعه شواهد باستانی به بررسی گیرد و وجوهات مختلف هنر و فرهنگ افغانستان قدیم را منعکس سازد.

موقعیت جغرافیایی ساحه باستانی آی خانم

ساحه باستانی آی خانم در قریه کوچکی به همین نام در ولسوالی دشت قلعه ولایت تخار است که در بین عرض البلد ۳۷ درجه و ۹/۵ دقیقه شمالی و ۶۶ درجه و ۲۵ دقیقه طول‌البلد شرقی در تقاطع دو دریای آمو و کوکچه موقعیت دارد.

در مورد وجه تسمیه آی خانم در بعضی از افسانه‌های محلی روایات فلکلوریکی وجود دارد و گفته می‌شود که آی خانم یا مه بانو دختر زیبا روی بود که سه شهزاده باکتریا (بلخ) به دام عشق او افتاده بودند. هر کدام سعی می‌کردند تا او را به چنگ بیاورند. تا این‌که یکی از شهزاده‌گان او را گرفته درحالی‌که کشتی با شیرها کشیده می‌شد، از دریای آمو عبور و بلاخره به محلی رسیدند که بعداً در آن شهر اسکندریه بدین نام بنا نمودند (عظیمی، ۱۳۹۱، ص ۸۹).

نظریه دیگر این است که نام آی خانم از نام سلین الهه مهتاب یونانی ها و یا اناهیتا الهه محلی باختر مشتق گردیده باشد. به هرحال امروزه آی خانم یکی از پایگاه‌های مشهور باستانی در شمال افغانستان و یک شهرک یونان-باختری می‌باشد.

شکل ۱: نقشه ساحه باستانی آی خانم (باوری، ۱۳۹۵، ص ۷۳)

کشف آی خانم

مردمان محل از قدیم بقایای ساختمان‌های تاریخی برج و باره و اشکال دیگر معماری را در تقاطع دو دریای آمو و کوکچه می‌شناختند که در ارتباط به آن افسانه‌ها و قصص جالبی نسل به نسل و زبان به زبان در میان آن‌ها انتقال یافته بود که همه و همه از قدامت و اهمیت تاریخی آن مخروبه‌های متروک حکایت می‌کرد. این افسانه‌ها زمانی بیش‌تر به حقیقت ملموس قرین می‌شد، که مردم محل بعد از ختم بارندگی‌ها زمانی که بارش ریگ و گل زمین را می‌روفت، سکه‌ها، دانه‌های قیمتی و غیره آثار قدیمی را از محل مذکور پیدا می‌کردند.

طوری که معلوم است بازار خرید و فروش آثار باستانی در افغانستان تا قبل از رسیدن انگلیس‌ها به هندوستان و افغانستان رونقی نداشت؛ لیکن از نیمه دوم قرن هژدهم میلادی و به‌خصوص از اوایل قرن نوزدهم میلادی به بعد زمانی که باستان‌شناسان بریتانیایی در جمع عساکر آن‌کشور داخل افغانستان شدند و به حفريات، کندکاو استوپه‌ها، جمع آوری و خرید مجسمه‌ها، سکه‌ها و غیره آثار تاریخی افغانستان پرداختند، این بازار رونق گرفته رفت و اشخاص زیادی از مغرضین را در تمام نقاط کشور به‌خصوص

در صفحات شمال به خود جلب و مشغول نمود. تا از طریق به دست آوردن و فروش آثار باستانی و انتیک این یادگار نیاکان و مال مشترک مردم افغانستان را به سرمایه‌های نامشروع شان بیفزایند.

قبل از کشف آی خانم معلومات در مورد هنر هلنستی در افغانستان صرف به چند منبع کتبی و تاریخی که از باختر به دست آمده بود خلاصه می‌شد؛ اما با کشف آی خانم معلومات مکملی در این مورد به دست آمد. قابل ذکر است که این شهر به صورت طبیعی موقعیت استحکامی را دارا بوده، از طرف شمال توسط آمو دریا احاطه شده، در غرب آن نیز دریای سریع‌السیر کوکچه جریان داشته، در جنوب غرب آن قلعه نظامی بزرگ و مستحکمی اعمار گردیده که جهت تحکیم برج و بار شهر، خندق عمیقی پر از آب دورادور شهر حفر شده بود و در قسمت جنوب و شرق آن کوه‌های بدخشان موقعیت داشت. نقشه شهر بسیار خوب طراحی شده و به محله‌ها تقسیم شده بود. یک بخش آن به منازل رهاشی اختصاص یافته و بخش دیگر آن برای ساختمان‌های اداری و قلعه‌های مستحکم نظامی و مذهبی اختصاص یافته بود. جاده عمومی از دروازه بزرگ شمال شروع و تا دریای کوکچه در سمت دیگر شهر امتداد داشت (باوری، ۱۳۹۵، ص ۷۷).

در سال ۱۹۶۱ میلادی بود که راز بزرگی از موجودیت آثار کاملاً یونانی در شمال افغانستان برملا شد و آن به ترتیبی بود که یک تن از دهقانان محل به طور تصادف دو اثر سنگی و زمینی را از آن ساحه باستانی پیدا کرده که به وسیله دلالان این آثار باستانی به شهر کندز انتقال داده شد و به شرکت صادرات پنبه کندز به فروش رسانیده شد. آثار متذکره در همان جا باقی مانده بود تا این که تیم باستان‌شناسان افغان-فرانسه مقیم کابل از موضوع اطلاع حاصل کرد و از نزدیک از آن دو اثر مطالعه به عمل آوردند. یکی از آن دو اثر یک سرستونی سنگی به سبک و اسلوب کورنتی (Corinthian) به ارتفاع یک متر و دیگرش یک اثر سنگی استوانه‌ای شکل به ارتفاع ۶۰ سانتی متر بود که تیم باستان‌شناسان مذکور در تلاش تثبیت و کشف محل پیدایش آن‌ها برآمد تا سرانجام به کمک مقامات امنیتی ولایت تخار و همکاری کارکنان شرکت پنبه، محل پیدایش و دریافت آثار متذکره معلوم گردید (عظیمی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۳).

شکل ۲: نمونه سرستونی کورنټی مکشوفه آی خانم برگرفته شده از سایت انترنټی ویکی پیدیا

کاوش‌های باستان‌شناسی در آی خانم

در سال ۱۹۶۵ میلادی تیم باستان‌شناسان افغان-فرانسه به سرپرستی پروفیسور دانیل شلومبرژه که در آن وقت رئیس (DAFA) در افغانستان نیز بود، سروی مقدماتی آی خانم را به عمل آورده و به زودی معلوم شد که ساحه باستانی آی خانم یک شهر یونان-باختری بزرگی می‌باشد که با اسکندریه آمودریا یا اسکندریه اوکسیانا که در یادداشت‌های سترابو و بطليموس ذکر آن رفته است مطابقت می‌کند. به گفته شخص شلومبرژه این نخستین باری بود که یونان گم شده آسیای میانه که سال‌ها باستان‌شناسان در جستجوی آن بودند، بازیافت شد.

تیم باستان‌شناسان افغان-فرانسه از سال ۱۹۶۵ تا سال ۱۹۷۸ میلادی در مدت چهارده سال جمعاً پانزده دور در آی خانم حفريات علمی و سیستماتیک انجام دادند که همه ساله در سه ماه فصل خزان راه‌اندازی می‌شد که در نتیجه تعدادی از آثار مکشوفه آن ساحه را در موزیم ملی افغانستان در اطاقی به نام (اطاق آی خانم) نیز به نمایش گذاشتند (عزیزی و عارفی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۸).

باید خاطر نشان کرد که شهر آی خانم بسیار زیبا و با مهارت اعمار گردیده و سیستم آب‌رسانی و آبیاری آن شامل چند کانال بود که این سیستم آب‌رسانی مطابق رسم و رواج آن زمان طرح‌ریزی شده بود. ناگفته نباید گذاشت که این رسم در باختر نیز وجود داشت. چنان‌که یکی از شبکه‌های وسیع آبیاری زمان باستان به نام هژده‌نهر نیز در باختر (بلخ فعلی) قرار دارد. گرچه بدون شک این شهر توسط یونانی‌ها اعمار گردیده، با آن‌هم در ساختمان عمارت‌ها و امور مهندسی آن از شیوه‌های کار و ساختمان محلی نیز در کنار شیوه ساختمانی یونانی استفاده به عمل آمده است. بنابراین گفته می‌توانیم که آی خانم روی کدام شهر و یا کدام ساختمان عمده قبلی اعمار نگردیده است.

در اعمار ساختمان‌ها و دیوارهای تدافعی دورادور شهر از خشت‌های بزرگ مربع شکل خام کار گرفته شده، صرف در اعمار زیرخانه‌ها و بعضی از تهداب‌ها از خشت‌های پخته نیز استفاده شده است. مجتمع ساختمانی خشت خام (منازل مسکونی) ساحه آی خانم ۹۰۰۰ متر مربع را احتوا می‌کند. هم‌چنان مجتمع ساختمانی قصر یا ساحه دفاتر اداری ساحه ۱۸۰ در ۱۳۷ متر مربع احتوا می‌کند و دارای ۱۰۸ عدد ستون پایه با سرستونی‌های سنگی می‌باشد، این خود نشان‌دهنده آنست که شهری به این وسعت، شکوه و جلال واقعاً پایتخت حکمرانی مستقل و از جمله شهرهای مهم باختر حوالی ۲۳۰۰ سال قبل از امروز بوده است (باوری و احمدزی، ۱۳۸۳، ص ۹۹).

با در نظر داشت مطالب فوق می‌توان گفت که سبک و اسلوب ساختمانی در آی خانم بیش‌تر شرقی بوده تا یونانی و این خود نشان‌دهنده آنست که یونانی‌ها در اعمار شهر از معماران و پرسونل محلی کار گرفته اند. در بعضی قسمت‌ها از شیوه یونانی چون چیدن سنگ‌پارچه‌ها بدون مسالِح ساختمانی کار گرفته شده و نصب پارچه سنگ‌های استوانه‌یی ذریعه ریخت فلز سرب و فلزات دیگر به‌عمل آورده شده است. تزیینات در ساختمان‌ها به‌خصوص سرستونی‌ها در سه سبک یونانی (کورنتی دوریک و ایونیک) می‌باشد. خصوصیت دیگر یونانی در آی خانم عبارت از فرش‌های موزایک است. در این موزایک‌ها فرش‌ها از تزیینات نباتی کار گرفته شده و این خود امتزاج هنر شرقی و محلی را با هنر یونانی نشان می‌دهد؛ زیرا در یونان زیاده‌تر از تزیینات حیوانی در موزایک کار گرفته می‌شد.

از نقطه نظر استحکامات تدافعی یا قلعه‌بندی آی خانم دارای استحکامات طبیعی بوده، صرف ناحیه شمال قسمت پایینی یا هموار شهر که استحکامات طبیعی ندارد با دیوار بزرگ به ارتفاع ۱۱ متر و ضخامت ۱۰ متر با برج‌ها به شیوه یونانی احاطه شده است. برج‌های نظارتی برخلاف برج‌های کوشانی‌ها مستطیل شکل بوده و در اعمار ساختمان‌ها از خشت‌های خام استفاده شده؛ اما در قسمت‌های تهداب آن از خشت‌های پخته کار گرفته شده بود. بام‌های تعمیرات هموار و توسط کاشی فرش گردیده بود که این مسئله منظر غیر یونانی و باختری دارد (عثمانی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۶).

طی کاوش‌های باستان‌شناسی در آی خانم آثار زیادی کشف گردیده که مهم‌ترین آن‌ها شامل مجسمه هرمس به‌شکل مرد مسن و ریش‌دار از جمنازیوم به‌دست آمده، مجسمه رلیف گونه مرد جوان که لباس یونانی به تن دارد، مجسمه برونزی هراکلیس، یک‌پارچه عاج که به‌روی آن خدای زیبایی یونان (Aphrodite) تجسم داده شده است، مجسمه سنگی سر یک زن از شاهان یونان-باختری، ظروف سفالی به‌خصوص کاسه‌ها و بشقاب‌ها دارای تزیینات خطوط هندسی و اشکال حیوانی، گنجینه ۶۳ عدد سکه‌های نقره‌یی که به یک روی سکه‌ها خدایان یونانی و به روی دیگر آن نیم‌تنه شاهان

یونان باختری ضرب گردیده است، پارچه‌های فلزی مدور که جهت ضرب سکه به کار می‌رفته، کتیبه‌های به رسم الخط یونانی و ندرتاً به رسم الخط آرامی که در چنین کتیبه‌ها نام‌های غیر یونانی به کار رفته است، خزینه سنگ‌های قیمتی چون لاجورد، فیروزه، یاقوت و عقیق، هلال برنجی با سر انسان، مجسمه کوچک یک زن از عاج، ناوهای سنگی به شکل سر شیر، حمام موزائیک شده، ساعت آفتابی از سنگ آهک و صدها اثر باستانی دیگری که طی حفريات قانونی و غیرقانونی از آی خانم کشف گردیده که نگاشتن همه آن در این جا ضروری نیست.

شکل ۳: سکه ایوکراتید اول به ارزش ۲۰ استاتیر مکشوفه آی خانم (فرهادی، ۱۳۵۹، ص ۴۷)

در یونان وقت معمول بود که مرده‌ها را در خارج از قلعه شهر دفن می‌کردند. صرف کسانی که در اعمار شهر خدمات براننده انجام می‌دادند، به‌خصوص بنیان‌گذاران شهر، در داخل قلعه مدفون می‌شدند. در داخل محوطه شهر آی خانم دو نفر دفن شده است و مقبره‌های شان در نزدیکی دروازه قصر اعمار گردیده که یکی آن نسبتاً با شکوه‌تر آباد شده و با قطاری از ستون‌پایه‌های سنگی احاطه گردیده که معلوم می‌شود نسبت به مقبره دومی بعداً آباد شده باشد. مقبره دیگر که فکر می‌شود اولی باشد بسیار ساده آباد شده، صرف سردر آن با دو ستون‌پایه چوبی تزئین یافته است. پاول برنارد این مقبره را مقبره کنیاس بانی و بنیان‌گذار شهر آی خانم می‌داند. موصوف تحت امر اسکندر و یا سلیکوس کار می‌کرده و بیست سال بعد از مرگ اسکندر لقب شاه را در باختر اختیار نموده بود.

از طرف دیگر کتیبه سنگی به نام کلیرچوتس در کنار قبر کنیاس به دست آمده که در آن پنج اندرز به زبان یونانی از جمله ۱۵۰ اندرزی که در معبد اپولو در دلفی یونان تحریر گردیده، دیده و خوانده می‌شود. پنج اندرز آن قرار ذیل ترجمه شده است:

"در کودکی ادب نگهدار، در جوانی خود را نگهدار، در میان سالی عادل و رستگار باش، در سال مندی دیگران را پند سودمند بده، سپس بمیر بدون افسوس و پشیمانی" (باوری، ۱۳۹۵، ص ۸۸).

شکل ۴: کتیبه‌ای به رسم الخط یونانی مکشوفه آی خانم (یوسفزی، ۱۳۶۳، ص ۳۲)

سبک آثار هنری آی خانم

کشف شهر آی خانم از نگاه تاریخ هنر حایز اهمیت می‌باشد. از نگاه سبک و اسلوب هنری آثار مکشوفه آی خانم را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱. آثاری که دارای عناصر خالص هنر یونانی بوده و هیچ‌گونه عنصر هنری غیر یونانی در آن‌ها دیده نمی‌شود؛

۲. دسته آثاری که منشأ و اصالت یونانی دارد؛ اما از نگاه شیوه و سبک هنری بیش‌تر با معاصرین شان در غرب افغانستان (مصر و سوریه) تمایل و قرابت دارد؛

۳. آن عده آثاری که در آن‌ها عناصر هنر یونانی با هنرهای محلی افغانستان مزج گردیده و بعدها باعث به‌وجود آمدن هنر گندهارا در وادی کابل تا سند گردیده است.

دوره‌های مسکن‌گزینی در آی خانم

پاول برنارد به استناد شواهد ساختمانی و از روی مطالعهٔ مسکوکات، کتیبه‌ها، ظروف سفالی و غیره شواهد باستانی دوره‌های مسکن‌گزینی شهر آی خانم را که جمعاً (۲۳۰) سال را در بر گرفته قرار ذیل تصنیف و سنه‌گذاری نموده است:

۱. دورهٔ اول: از ۳۳۰ - ۳۰۳ سال قبل از میلاد.

۲. مرحلهٔ اول دورهٔ دوم: از نیمه اول قرن سوم تا نیمه دوم قرن سوم قبل از میلاد

۳. مرحلهٔ دوم دورهٔ دوم: از نیمه دوم قرن سوم قبل از میلاد تا پایان قرن مذکور.

۴. مرحلهٔ اول دورهٔ سوم: از نیمه قرن دوم قبل از میلاد تا ۱۵۰ سال قبل از میلاد

۵. مرحله دوم دور سوم: در حوالی ۱۵۰ سال قبل از میلاد

۶. دور چهارم: از نیمه دوم قرن قبل از میلاد تا ویران شدن ساحه توسط آتش سوزی-حوالی ۱۰۰م(عزیزی و عارفی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۰).

با در نظر داشت مطالب فوق و نظریه پاول برنارد باید گفت که ساحه آی خانم حوالی قرن اول میلادی توسط دسته‌های از صحرانشینان سیتی و ساک‌ها تخریب و انهدام گردیده و مسکن‌گزینی مجدد در آن صورت نگرفته و به حیث مخروبه متروک رها گردیده است.

در سال ۱۹۷۹ میلادی که ناآرامی و جنگ‌ها در سرتاسر کشور دامن زده شده بود. ساحه باستانی آی خانم بدون محافظ و چوکی دار به حال خود رها گردید (یوسف‌زی، ۱۳۶۳، ص ۵). باید تذکر داد که قسمتی از ساحه باستانی آی خانم دست ناخورده و حفريات ناشده باقی مانده بود که مورد چور و چپاول قرار گرفت. انستیتوت باستان‌شناسی افغانستان نظر به پالیسی دولت جرأت حفريات در غیاب تیم مذکور را در خود ندید، در جریان چند سال بعد، تمام آثار باقی مانده با خاک تپه تماماً به تاراج برده شد و امروزه ساحه مذکور به صورت زمین هموار زراعتی در آورده شده است و اثری از آن تپه باستانی در محل به نظر نمی‌رسد و دیگر شهر باستانی به نام آی خانم وجود ندارد. قاچاق‌بران و دزدان به منظور کشف آثار باقی مانده آی خانم حتی از بلدوزرها استفاده و خاک برداری کردند و تمامی ساختمان‌های باستانی را تخریب نمودند.

نتیجه‌گیری

با در نظر داشت کاوش‌های باستان‌شناسی در ساحه باستانی آی خانم و کشف شواهد باستانی می‌توان گفت که شهرک آی خانم نماینده‌گی از مدنیت با شکوه یونان-باختری در افغانستان می‌کند. از طرف دیگر شهر آی خانم نشان می‌دهد که هنر محلی باختری، در زیبایی و به تکامل رسانیدن هنر یونانی بسیار مؤثر واقع گردیده است؛ زیرا سبک و اسلوب ساختمانی در آی خانم بیش تر شرقی بوده تا یونانی، و این خود بیان‌گر آنست که یونانی‌ها در اعمار شهر معماران و کارکنان محلی باخترزمین را استخدام نموده بودند. به این صورت هنر معماری محلی باختریان نیز سهم ارزنده‌ی در عمرانات آن دوره داشت. با انجام چهارده سال کاوش در ساحه باستانی آی خانم، قسمتی از ساحه متذکره دست ناخورده و کاوش نشده باقی مانده بود و دزدان و قاچاق‌بران آثار باستانی فرصت یافته بودند تا فعالیت‌های تخریب‌کارانه خود را در آن جا به پیش ببرند و این مسئله سبب شد در مدت کمی شواهد ساختمانی آی خانم به کلی تاراج، ویران و به صورت زمین هموار زراعتی تبدیل گردد؛ بنابراین از تحولات فوق در آی خانم به این نتیجه می‌رسیم که حکومت‌ها و مردم محلی به خاطر حفاظت میراث‌های فرهنگی مشترک شان باید

همکاری لازم نمایند و پلان‌های تدابیری از قبل پیرامون این موضوع طرح و در صورت نیاز عملی نمایند، تا در آینده شاهد چنین وقایع اسف‌بار در ساحات باستانی خویش نباشیم.

قابل یادآوری است که ساحه باستانی آی‌خانم توسط عده از دانش‌مندان من حیث اسکندریه آمو دریا نیز شناخته شده است که با ورود اسکندر مقدونی در شمال افغانستان بنا گردیده است. از طرف دیگر باستان‌شناسان غربی علی‌الخصوص یونانی‌ها دلچسپی خاصی به این مکان باستانی دارند تا تحقیقات بیش‌تری را در این شهرک یونان-باختری داشته باشند. کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که عده‌ی از یونانی‌های که در لشکرکشی اسکندر مقدونی به افغانستان قدیم آمدند جزء ساکنان بومی باخترزمین شدند و به یونان نرفتند و فرهنگ‌شان با فرهنگ باختریان قدیم خلط گردید و مدنیت بزرگی به نام یونان-باختری را در افغانستان قدیم پایه‌گذاری نمودند.

منابع

- باوری، محمد رسول. (۱۳۹۵). باستان‌شناسی عصر فلزات افغانستان. کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- باوری، محمد رسول و احمدزی، محمد حسین. (۱۳۹۵). باستان‌شناسی افغانستان. کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- عثمانی، عصمت‌الله. (۱۳۹۵). باستان‌شناسی عمومی افغانستان. کابل: مطبعه الهدی.
- عزیزی، نظر محمد و عارفی، مجتبی. (۱۳۹۱). سیستم‌های مهندسی در آبادات باستانی. کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- عزیزی، نظر محمد و عارفی، مجتبی. (۱۳۹۰). موزیم‌شناسی، کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- عظیمی، محمد عظیم. (۱۳۹۱). آشنایی با بناهای تاریخی افغانستان. کابل: انتشارات خراسان.
- عظیمی، محمد عظیم. (۱۳۹۴). میراث‌های فرهنگی و گردش‌گری در افغانستان. کابل: نشر نگار.
- فیضی، کتاب‌خان. (۱۳۸۳). تحقیقات باستان‌شناسی در شمال‌شرق افغانستان. کابل: مطبعه بهیر.
- توزی، مارویزو. (۱۳۹۳). تجارت لاجورد (افغانستان) در هزاره سوم قبل از میلاد، ترجمه داؤد کاویان، مجله باستان‌شناسی افغانستان، شماره اول، سال اول.
- حافظی، غلام. (۱۳۸۰). آی‌خانم (مه‌بانو). مزارشریف، مجله گلستان شماره ۳۳ و ۳۴.
- فاگان، برایان. (۱۳۹۱). درآمدی بر باستان‌شناسی (اصول، مبانی و روش‌ها)، ج ۱. مترجم: غلام علی شاملو. تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی پوهنتون سمت.
- فرهادی، روان. (۱۳۵۹). آی‌خانم میعادگاه یونان و باختری. کابل: مجله باستان‌شناسی افغانستان، شماره دوم.
- کهزاد، احمد علی. (۱۳۴۶). افغانستان در پرتو تاریخ. کابل: موسسه چاپ کتاب.
- یوسف‌زی، عبدالظاهر. (۱۳۶۳). آی‌خانم: شهر یونان و باختری در شمال افغانستان. کابل، مجله باستان‌شناسی، شماره اول.